

УДК 94(420).08:(47+57)“1939/1940”

С. О. Крутько

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО СРСР ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЛИСТОПАД 1939 – БЕРЕЗЕНЬ 1940 рр.)

Стаття присвячена проблемі британсько-радянських відносин під час Зимової війни (30 листопада 1939 – 13 березня 1940 рр.). Проведено аналіз зовнішньої політики Форін офісу та конкретних дій, здійснених британським урядом по відношенню до СРСР.

Ключові слова: Велика Британія, СРСР, Зимова війна, зовнішня політика.

Провал спроб створення антинімецького блоку за участю Англії, Франції та СРСР наприкінці літа 1939 р. негативно вплинув на розвиток двосторонніх британсько-радянських відносин. А з початком Другої світової війни між країнами вникає низка непорозумінь на міжнародній арені. Одним із таких спірних питань, яке ледь не вилилося у відкрите протистояння майбутніх союзників по Великому Альянсу була радянсько-фінська війна (30 листопада 1939 – 13 березня 1940 рр.), що отримала назву Зимової війни. Велика Британія до кінця намагалася не псувати відносини із Москвою, але симпатії переважної частини англійців у цій війні знаходилися на стороні Фінляндії. Крім того, СРСР був виключений із Ліги Націй, а будь-які контакти із Англією фактично припинилися.

Поставлена проблема залишається актуальною до сьогодні. Суперечливість військово-політичної діяльності радянського керівництва напередодні і під час військових дій, завуальованість реальних намірів, мінливість характеру зовнішньої політики, відсутність правдивих даних стосовно наслідків війни та ідеологічне підґрунтя притаманне багатьом працям з тематики радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. та міжнародних відносин в цей період.

Радянсько-фінська війна і міжнародні відносини в цей час знайшли широке висвітлення в історичній науці. Ця проблема викликала значне зацікавлення зарубіжних та вітчизняних істориків. Не втрачає своєї актуальності ця тема і зараз. Оцінки, що були дані в свій час зараз переглядаються, відкриваються нові дані. Однак, в контексті поставленої проблеми досліджень британської політики щодо СРСР, на наш погляд, не так багато.

Серед авторів, які вивчали британсько-радянські відносини згаданого періоду варто відзначити дослідження К. Джерарда [1], яке присвячене вивченню місця Фінляндії в зовнішній політиці Форін офісу. В праці канадського історика М. Кітчана аналізується складний і неоднозначний характер британсько-радянських відносин під час Другої світової війни [2].

В роботах П. Осборна [3] та Дж. Стівенсона [4] вивчається військове планування Англії на початковому етапі війни, коли британськими військовими розроблялися операції проти СРСР. Біографічне дослідження фінського науковця М. Руотсіла [5] присвячене вивченню діяльності В. Черчилля під час Зимової війни.

Зовнішній політиці держав, що безпосередньо брали участь у конфлікті, або так чи інакше були пов'язані з ними присвячено праці Е. Ігла та Л. Паананена [6], Д. Кроу [7].

На пострадянському просторі ця тема залишається не тільки актуальною, а й однією з найбільш дискусійних. Пояснюється це тим, що з розпадом СРСР дослідники отримали доступ до невідомих раніше архівних матеріалів. Їх вивчення призвело до появи в історіографії різних точок зору, часом зовсім протилежних. Ґрунтовними дослідженнями є наукові збірники «Війна та політика» під редакцією О. О. Чубар'яна [8] та дво томний збірник «Зимова війна» [9, 10] підготовлений спільно російськими та фінськими дослідниками. Зроблено перші кроки на шляху вивчення цієї теми і в Україні. Зокрема, Посередников Д. В. [11] вивчав її в рамках свого дисертаційного дослідження.

Джерельна база дослідження репрезентована збірниками документів, а також численними документами мемуарного жанру. Так, в «Документах зовнішньої політики СРСР» [12, 13], які були видані після розпаду СРСР, опубліковано ряд нових в порівнянні з працями радянської епохи документів. Ґрунтовним за змістом є збірник «Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні. Збірник документів» [14].

Цікавим матеріалом для вивчення не лише історії вказаного періоду, а й особистих оцінок і мотивів учасників тих подій знаходимо в мемуарах британського політика В. Черчилля [15], головнокомандувача фінською армією К. Маннергейма [16], посла СРСР в Швеції О. Коллонтай [17], одного із командувачів радянськими військами в Фінляндії К. Мерецькова [18], радянського посла в Англії І. Майського [19], в праці фінського політика, міністра закордонних справ В. Таннера [20]. Всі ці роботи дають нам змогу подивитися на події тих років через призму мотивів та дій тогочасних політиків та військових

Слід наголосити, що радянсько-фінські відносини в період між двома світовими війнами були напруженими. Так, фінський президент П. Свінхувуд, проводячи свою політику, висунув гасло: «Будь-який ворог Росії повинен бути другом Фінляндії» [21, с. 3]. К. Маннергейм після перемоги в громадянській війні виголосив свою знамениту промову, яка стала початком проведення політики «оголеного меча». За словами Маннергейма, він буде тримати меч в руках, готовим до бою, стільки часу, скільки Карелія залишатиметься під владою Радянського Союзу [22, р. 2].

СРСР, в свою чергу, ставився до Суомі як ворога, в силу орієнтації Хельсінкі на співпрацю як із західними країнами, так і, починаючи з середини 30-х рр., з Німеччиною. Радянське керівництво вбачало в такій лінії зовнішньої політики антибільшовицьке спрямування і розцінювало Фінляндію як можливого учасника «походу на Схід» [23, с. 26].

Британська зовнішня політика мала власні інтереси в регіоні Північної Європи. На думку дослідника Р. Леваллена Фінляндія, ще з часів військової інтервенції проти більшовицького уряду, в силу свого геополітичного положення була для Англії та Франції тим бар'єром за який вплив тоталітарної держави, будь-то чи Німеччина, чи Радянський Союз, проникнути не мав [24, р. 26]. Це призвело до того, що в результаті Зимової війни Фінляндія стала зоною дипломатичного протистояння між Заходом та СРСР.

Спостерігаючи за ходом переговорів між Москвою та Хельсінкі, ще в жовтні 1939 р. англійський уряд висловив надію, що радянські вимоги щодо Фінляндії не вийдуть за межі розумного і не призведуть до конфлікту сторін. В Англії були переконані, що, не дивлячись на погрози, Радянський Союз не наважиться розпочати війну [20, р. 83]. Коли ж це сталося, в Британії піднялася антирадянська хвиля. Виступаючи в парламенті 30 листопада 1939 р., прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен заявив протест на дії СРСР, різко осудив радянську акцію в Фінляндії, назвавши її «подібною до дій Німеччини в Польщі» [2, р. 9]. Через декілька днів він виступив з ще більш серйозною критикою Москви, назвавши кроки СРСР брутальнішими, ніж військові дії Німеччини проти Польщі [3, р. 30].

В. Черчилль, також зазначав, що «почуття невдоволення радянською політикою, викликане перед цим пактом Молотова-Ріббентропа, а зараз під впливом грубого залякування і агресії, розгорілося яскравим полум'ям» [15, с. 245]. Значна частина політичної еліти Великої Британії виступила з різким осудом радянських дій, де поставила СРСР в один ряд з Німеччиною [3, р. 29].

Британські військові оцінили радянське просування у Фінляндію, як частину акції проникнення в регіон Балтійського моря, що розпочалася раніше. Стратегічно, як і в випадку з Естонією, Латвією та Литвою, це не зачіпало інтересів Великої Британії безпосередньо [1, р. 92].

Радянський Союз така реакція Заходу не здивувала. Ще напередодні конфлікту, в другій половині дня 27 листопада, Майський І. М. зустрівся з Е. Галіфаксом, щоб пояснити йому причини денонсації Радянським Союзом пакту про ненапад з Фінляндією. Вислухавши радянського представника, міністр запитав про конкретні заходи вжиті фінським урядом, які були направлені проти безпеки СРСР. Посол не зміг дати відповіді, а Е. Галіфакс підсумував, що російсько-фінський конфлікт негативно вплине на стан британсько-радянських відносин [3, р. 28].

До того ж, не всі в Лондоні виступали із засудженням дій СРСР. Традиційно налаштованими на співпрацю з радянською країною залишалися представники лівого крила Лейбористської партії, зокрема, Р. С. Кріппс, який виступив в пресі із заявами про підтримку радянської акції [2, р. 15]. Відзначимо, що підтримка ця була поодинокую, а отже незначною.

В політичному середовищі по обидві сторони Ла-Маншу привалювали різні точки зору на ситуацію, яка склалася після радянського нападу на Фінляндію. Більшість з них, проте, сходилися в одному: для Заходу втягнення СРСР у війну було вигідним. Висловлювалися думки, що радянська акція рано чи пізно призведе до зіткнення між Москвою та Берліном [25, р. 118]. Надії на німецько-радянський конфлікт висловлював голова Північного департаменту Форін офісу Л. Кольєр, вважаючи що Зимова війна покаже глибокий антагонізм двох тоталітарних держав в підході до нової міжнародної ситуації.

Радянський Союз на заяви західних лідерів із осудженням війни відреагував стримано. В інтерв'ю газеті «Правда» Сталін заявив, що саме західні країни розв'язали нинішню війну. Більше того, ігноруючи спроби Німеччини і СРСР знайти компроміс і досягти миру, Захід не бажає якомога швидше вирішити всі наявні проблеми [26]. Пояснюючи причини такої гострої реакції Майський І. М. відзначив, що «Англія розчарувалася в політиці «приручення» СРСР, яку проводила попередні два місяці» [19, с. 401].

Якщо говорити про конкретні дії, то першим практичним кроком англійської дипломатії став перегляд британсько-радянських торгових відносин. У Форін офісі була підготована спеціальна доповідь про необхідність знайти альтернативу радянським поставкам деревини і, в свою чергу, повністю припинити торгівлю з Москвою, навіть продуктами харчування [8, с. 115]. Різкий поворот в цій сфері був спричинений саме вторгненням до Фінляндії, адже ще 27 листопада англійський уряд в чергове звернувся до Кремля з пропозицією про сприяння збільшенню товарообороту між країнами [12, с. 340].

Наскільки радикальні заходи (особливо про заборону ввезення деревини) були неприйнятними, адже від цього прогнала б і військова промисловість Великої Британії, яка, нарощуючи свій потенціал, вкрай була зацікавлена в радянських поставках.

Під час «дивної війни» Велика Британії левову частку уваги, не ведучи активних військових дій, приділяла питанням економічного характеру, зокрема, блокаді Німеччини. Тому, військовий кабінет розробляв низку планів бойових операцій, серед яких були і такі, що не відкидали можливості війни з СРСР.

Так, першим планом, який передбачав військове втручання в конфлікт між СРСР та Фінляндією став план «Кетерін». Розроблений адміралом В. Бойлом, лордом Корком і спочатку підтриманий В. Черчиллем, він передбачав дії британського флоту в Балтійському морі [5, р.74]. Зводився він до того, що навесні 1940 р. планувалося направити в регіон декілька військових кораблів для того, щоб припинити торгівлю балтійських країн, СРСР, Фінляндії та Швеції з Німеччиною, зокрема, обмежити поставки шведської руди [4].

Ще одним заходом Англії (як і її союзників) після радянського вторгнення до Фінляндії було відкликання посла із Москви. Наприкінці грудня, згідно з офіційною версією, В. Сідс відправився у відпустку, з якої «судячи по неофіційним розмовам, повернутися не мав» [19, с. 402]. Напередодні свого від'їзду на Туманний Альбіон англійський посол мав зустріч із заступником наркома закордонних справ В. П. Потьомкіним. В розмові він відзначив, що, як і раніше, Велика Британія сподівається на нейтральну позицію Радянського Союзу у війні на Заході. Також він обмовився, що міг би особисто передати лорду Е. Галіфаксу, міністру закордонних справ, щось таке, що направило б британсько-радянські відносини в нормальне русло. Однак, ініціатив у відповідь від радянської сторони не було [11, с. 120].

В цій справі Англія діяла обережно, не бажаючи допустити повного розриву відносин. Так, відкликано було лише посла, а решта працівників британського посольства залишалася на своїх місцях. Навряд чи в Лондоні взагалі б пішли на такий крок, якби не рішення Ліги Націй, коли Фінляндія звернулася за підтримкою до цієї міжнародної організації.

На початку грудня на засіданні Асамблеї Ліги Націй на порядок денний було винесено питання про виключення СРСР із структури організації і прийняття проти Москви санкцій (5 грудня про це заявили представники Аргентини, Уругваю і Венесуели) [27, с. 171]. Міністр закордонних справ Великої Британії, Е. Галіфакс, відреагував на це листом представнику Англії в Лізі Націй в якому говорилося: «Чим більше думаю про цю справу, тим менше погоджуюся з необхідністю виключення Росії. Намагайтеся цьому перешкодити. Якщо ж не вдасться, вибору, крім як голосувати за це, не залишиться» [28, с. 236]. На нашу думку, пояснюється це вказаною вище думкою, про відсутність в англійського уряду єдиної політики щодо СРСР та небажанням загострювати відносини.

За активного сприяння французької дипломатії, особливо Дж. Авеньоля, французького генерального секретаря Ліги, питання про виключення СРСР було вирішено досить швидко. Велика Британія також голосувала «за» [3, р. 39].

Після відмови Москви розпочати мирні переговори, комітет виніс на голосування резолюцію про виключення СРСР із Ліги Націй і введення країнами-учасницями проти нього торгівельно-економічних санкцій, яка була прийнята. 14 грудня Рада проголосувала за цей документ із двох пунктів. Першим осудила акцію Радянського Союзу проти Фінляндії, другим – виключила агресора із Ліги Націй [29, р. 506; 540].

Зазначимо той факт, що виключення Радянського Союзу зі складу цієї міжнародної організації практичних результатів майже не дало. Сама структура була на межі краху і визнання Кремля агресором якщо і мало якісь наслідки, то виключно в моральному аспекті. З іншого боку, хоча Москва була непоступлива і свідомо йшла на конфлікт, її позиція на міжнародній арені ускладнилася. Фактично СРСР опинявся в дипломатичній ізоляції, крім того існувала постійна небезпека бути втягнутим у війну з Англією та Францією.

Окремо розглянемо питання поставок зброї та техніки фінській армії під час Зимової війни. Оцінюючи допомогу, яку отримала Фінляндія від Великої Британії, на засіданні Верховної Ради 29 березня 1940 р. В. М. Молотов назвав наступні цифри: 101 літак, 114 одиниць крупнокаліберної зброї, 185 тис. снарядів, 100 гармат Віккерса, 15,7 тис. авіаційних бомб, 10 тис. протитанкових мін [30, с. 9], засудивши дії західних країн щодо СРСР. Ця інформація була взята із виступу Н. Чемберлена в парламенті 19 березня. Змовчав нарком лише про одне. Про те, що допомога була, насправді, продажем зброї та техніки однією країною іншій на загальних основах. Тим більше, що Англія мала на це всі підстави після рішення Ліги Націй від 14 грудня.

З січня 1940 р. події війни стали розвиватися швидше. Радянський Союз зміг зосередити значні сили для прориву «лінії Маннергейма» і здійснити перелом в ході військових дій. Це посприяло тому, що британське військове керівництво, розуміючи, що Фінляндія остаточно втратить перевагу, коли сніг почне сходити, розробило ще один план війни проти СРСР. Названий «операція Щука», він передбачав авіаційні удари по нафтовим регіонам Радянського Союзу. Також, на кінець березня було заплановано відправлення англійських та французьких добровольців до Фінляндії. Посприяв цим рішенням і факт, що 11 лютого СРСР підписав з Німеччиною торговий договір, який багато в чому дозволяв Рейху нівелювати негативні наслідки економічної блокади. Проте, ці плани не були реалізовані, оскільки 12 березня фінський уряд підписав з радянським договір про припинення військових дій.

Підсумовуючи вищесказане, варто зупинитися на двох аспектах. По-перше, в планах Англії головна роль відводилася проблемі поставок шведської руди до Німеччини, відповідно допомогу фінам англійська дипломатія намагалася прив'язати до вирішення питання обмеження цих поставок. Обмеженість дій в цьому напрямку пояснюється позицією Швеції та Норвегії, яка бажали зберегти нейтралітет.

По-друге, Лондон не хотів вкрай загострювати відносини із Радянським Союзом, щоб не підштовхнути Сталіна до зближення з Гітлером. Саме тому Велика Британія виступала проти чисельних французьких пропозицій про початок війни проти СРСР, вдаючись до додаткових консультацій в питанні про відправлення значної кількості експедиційних військ на допомогу фінським збройним силам.

В Британії не виправдалися надії на нейтралітет СРСР у війні із Німеччиною, що виказувалися деякими політичними діячами. В зв'язку з цим Англія, втрачаючи позиції лідера в Європі, вимушена була гнучко реагувати на політику СРСР, не допускаючи остаточно розриву з Москвою. Це проявилось пізніше й стало головним в підготовці місії Р. С. Кріппса до Москви.

Джерела та література

1. Gerrard G. The Foreign Office and Finland, 1938-1940. Diplomatic Sideshow / G. Gerrard. – L., N.-Y.: Frank Cass, 2005. – 165 p.
2. Kitchen M. British Policy Towards the Soviet Union During the Second World War / M. Kitchen. – L.: Macmillan Press, 1986. – 309 p.
3. Osborn P. Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union 1939-1941 / P. R. Osborn. – Westport: Greenwood Press, 2000. – 274 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
4. Stevenson J. Operation Catherine and Churchill's Phantom Fleet / J. Stevenson // World War II Magazine. – Режим доступу: <http://www.webatomics.com/jason/catherine.html>
5. Ruotsila M. Churchill and Finland: A Study In Anticommunism And Geopolitics / M. Ruotsila. – Abingdon: Routledge, 2005. – 203 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
6. Eagle E. The Winter War/ E. Eagle, L. Paananen. – Harrisburgh: Strackpole Books, 1992. – 176 p.
7. Crowe D. The Baltic States and the Great Powers: Foreign Relations, 1936-1940/ D. M. Crowe. – Boulder, Westview Press, 1993. – 264 p.
8. Война и политика, 1939-1941 / под. ред. А. О. Чубарьяна, Г. Городецкого. – М.: Наука, 1999. – 494 с.
9. Зимняя война 1939-1940. Политическая история / под ред. А. О. Чубарьяна, О. Вехвиляйнена. – М.: Наука, 1999. – 382 с.
10. Зимняя война. 1939-1940. И. В. Сталин и финская кампания / под ред. А. О. Чубарьяна, О. Вехвиляйнена. – М.: Наука, 1999. – 296 с.
11. Посредников Д. В. Британо-советские политические отношения накануне и в начале второй мировой войны (сентябрь 1938 – 1 января 1942 гг.): дис. канд. ист. наук: 07.00.03/ Посредников Дмитрий Владимирович. – Донецк, 1995. – 190 с.
12. Документы внешней политики СССР: в 24 томах / отв. ред. А. А. Громыко. – М.: Международные отношения, 1992. – Т. 22. Кн. 2: 1 сентября – 1 декабря 1939 г. – 692 с.
13. Документы внешней политики СССР: в 24 томах / отв. Ред. А. А. Громыко. – М.: Международные отношения, 1992. – Т. 23. Кн. 1: 1 января – 31 октября 1940 г. – 747 с.
14. Степашин С. В. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов / С. В. Степашин, В. П. Ямпольский. – М.: Книга и бизнес, 1995. – Т. 1. Кн. 1: Ноябрь 1939 – Декабрь 1940. – 523 с.
15. Черчилль У. Вторая мировая война: в 6 т./У. С. Черчилль; пер. с англ. под ред. А. Орлова. – М.: «Терра», 1997. – Т. 1: Надвигающаяся буря. - 336 с.
16. Маннергейм К. Мемуары / К. Г. Маннергейм. – М.: Вагриус, 1999. – 509 с.
17. Коллонтай А. М. Семь выстрелов зимой 1939 г. / А. М. Коллонтай // Международная жизнь. – 1989. - № 12. – С. 185-218
18. Мерецков К. А. На службе народу / К. А. Мерецков. – М.: Политиздат, 1988. – 446 с.
19. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата 1925-1945 / И. М. Майский. – Т.:Узбекистан, 1980. – 672 с.
20. Tanner V. The Winter War: Finland Against Russia 1939 -1940 / Vaino Tanner. – Stanford: Stanford UP, 1957. – 274 p.
21. Тайны и уроки зимней войны 1939 – 1940. По документам рассекреченных архивов / под ред. В. А. Золотарева. – СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. – 544 с.
22. Irincheev V. War of the White Death: Finland Against the Soviet Union 1939 – 1940 / V. Irincheev. - Mechanicsburg : Stackpole books, 2012. – 222 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
23. Барышников Н. Финляндия во второй мировой войне / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников, Федоров В. Г. – М.: Лениздат, 1989. – 336 с.
24. Lewallen R. The Winter War. The United States and The Impotence of Power / Robert D. Lewallen. – N.-Y.: Alyssiym Publications, 2010. – 142 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
25. Smart N. British strategy and politics during the phony war: before the balloon went up / Nick Smart. – L.: Greenwood Publishing Group, 2003. – 267 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
26. Правда. – 1939. – 30 ноября.
27. Ходнев А. С. Закат Лиги Ниций / А. С. Ходнев // Вопросы истории. – 1993. - № 9. – С. 170-173.
28. Ржешевский О. А. Зимняя война 1939-1940: в 2-х кн. / О. А. Ржешевский, Олли Вэвилаинен, Е. Н. Кульков. – М.: Наука, 1998. – Кн. 1: Политическая история – 1998. – 381 с.
29. League of Nations. Official Journal. – 1939. – Режим доступу: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1939/391214a.html>
30. Молотов В. М. Внешняя политика правительства. Доклад Председателя Совета Народных Комиссаров и Народного Комиссара Иностранных Дел на заседании VI Сессии Верховного Совета Союза ССР 29 марта 1940 г. / В. М. Молотов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1940. – 19 с.

Крутько С. А. Политика Великобритании в отношении СССР во время советско-финской войны (ноябрь 1939 – март 1940 гг.)

Статья посвящена проблеме британо-советских отношений во время Зимней войны (30 ноября 1939 – 13 марта 1940 гг.). Проведен анализ внешней политики Форин офиса и конкретных действий, предпринятых британским правительством по отношению к СССР.

Ключевые слова: Великобритания, СССР, Зимняя война, внешняя политика.

Krutko S. O. Great Britain's policy towards the Soviet Union during the Soviet-Finnish War (November 1939 – March 1940)

Article is devoted to the British-Soviet relations during the Winter War (November, 30, 1939 – March, 13, 1940) Analysis of the policy of the Foreign Office and the specific actions taken by the British government to the Soviet Union is conducted.

Keywords: Great Britain, USSR, Winter War, foreign policy.